

HIRİSTİYAN ESKATOLOJİSİNDE DÜNYANIN SONU KEHANETLERİ

Mustafa BIYIK*

ÖZET

Dünyanın sonu çok yakında mıdır? Bizim neslimiz en son nesil midir? Kutsal Kitap dünyanın sonunun tarihini önceden haber vermekte midir? Bu ve benzeri sorular, İsa'nın çarmıha gerilmesinden itibaren tarihteki son zaman kehanetlerinin izi sürülerek cevaplandırılmaya çalışılmaktadır.

Bu metinde, Hıristiyan apokaliptik son zaman kehanetleri ele alınmakta ve bunlar analiz edilmeye çalışılmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde kâhinler tarafından bir çok kehanette bulunulmasına rağmen, bunların hiç biri tarih sahnesinde gerçekleşmemiştir. Onların verdikleri apokaliptik dünya sonu tarih olarak geldi, fakat vaad edilen son hala gelmedi. Bununla birlikte, insanlar onları "gerçek kâhin" olarak isimlendirmeye devam ettiler. Görünen odur ki, bu kâhinler kehanetlerinde başarısız oldular fakat insanlar başka yeni tarihler beklemeye devam ettiler. Dolayısıyla bana göre bu son zaman vizyonları sağlam delile ya da Hıristiyan eskatolojik inançlarına dayanmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dünyanın sonu, kıyamet, apokaliptik, kehanet, eskatoloji, mileniyum.

THE END-TIME PROPHECIES IN CHRISTIAN ESCHATOLOGY

Is the end of the world imminent? Is our generation the last generation? Does the Bible foretell the time of the end? These questions have been sought to answer these and the other relevant questions by tracing the history of the end-time prophecies since the crucifixion of Jesus.

In this paper it is dealt with the Christian apocalyptic the end time prophecies and tried to analyse them. In spite of many prophecies that have been made by prophets during the historical process, none of them come out in the scene of history. Their apocalyptic end times came, but the promised end still has not yet come. However, the people continue to call them "true prophets". It is obvious that the prophets failed their prophecies but the people have been expected another new dates. So in my opinion, these end time visions are not based on the sound proofs or the eschatological Christian beliefs.

Key words: End-time, doomsday, apocalyptic, prophecy, eschatology, millennium.

* Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, biyik@gazi.edu.tr

GİRİŞ

Dünyanın sonu beklentisi, Hıristiyanlıkta vurgulu bir biçimde ifadesini bulmuştur. Hıristiyanların bu konuya fazlasıyla ilgi duymalarının geri planında, evrensel bir gerçeklik olarak insanlardaki gelecek merakı, İncillerde yer alan İsa'nın bu yöndeki ifadeleri ve Kutsal Kitab'ın çizdiği apokaliptik kıyamet senaryosu yatmaktadır. Bu kültürdeki sona ilişkin veriler sadece insanların geleceğe ilgi duymalarına yol açmakla kalmamış, Hıristiyan tarihi boyunca pek çok kişinin kıyamet tahminleri ileri sürmelerini de beraberinde getirmiştir. Günümüzde dahi çoğu Batılı olmak üzere pek çok kişiden geleceğe ilişkin kehanet haberleri duyulmaktadır. İlginçtir ki, bu haberler sadece söylem bazında kalmamakta, din, dil ve kültürleri farklı da olsa pek çok insanın zihin dünyasında önemli izler bırakmaktadır.

Eskatolojik açıdan Hıristiyanlığın zengin bir düşünce sistemine ve literatürüne sahip olmasının temel nedeni, İsa'nın İncillerde ve Hıristiyan geleneğinde ifadesini bulan kısa biyografisinin taşıdığı teolojik-psikolojik zemin eksikliğidir. Bu durum, kısa bir dünyevi yaşama sahip olan Tanrı İnsan'ın vaadleri açısından etrafındakileri tatmin edememesine bağlı olarak İncillerde resmedilen son zamana ilişkin doğrudan ya da imalı söylemlerin Hıristiyanlık tarihi boyunca yaşanan çeşitli olaylarla ilişkilendirilmesine yol açmıştır. İlk bakışta üzerinde fazla durulmayan bu çok gerilere dayalı gerçekleşmeden yoksun ama vurgulu eskatoloji anlayışı, Hıristiyanlık tarihinde ilk dönemden itibaren ortodoks ve heterodoks gelenekte güçlü kehanet beklentisini ve kehanetçileri ortaya çıkarmıştır.

Eğer Hıristiyan teolojisi içerisinde edildiği yer açısından neredeyse öncelikli konum bu dinin temelinde yer alan bir şahsiyet olarak İsa'ya değil de, sağlığında ona ve imanlılarına karşı sert bir tavır sergilemiş bir kimseye, Aziz Pavlus'a verilecek seviyeye geliyorsa, gariplik daha burada başlıyor demektir. Benim şahsi sorunun Pavlus'un İsa'yı öncelenmesi değil, bu öncelenmenin temelini oluşturan Hıristiyan literatüründeki bilinen kısır İsa verilerinin taşıdığı eskatolojik sıkıntıların İsa imanlıları ve Hıristiyan tarihi üzerindeki izdüşümünün varlığı sonucudur.

Gerçekten de eğer İnciller –bunlara apokrif olanları da ekleyebiliriz- baştan sona taranacak olursa, burada bizzat İsa'ya ait verilerin ne kadar az olduğu görülecektir. Onun çocukluğuna ve gençliğine ilişkin en geniş veriler apokrif İncillerde yer alır ve bu İnciller de merkezi Hıristiyanlık tarafından dışlanır. İncillerin İsa'sı daha çok onun çarmıha gerilişi öncesi 2-3 yılı üzerine odaklanır. Onun doğumu, çocukluğu ve insanları mesajına daveti öncesindeki gençliği hakkındaki veriler oldukça sınırlıdır. Dahası dört incilin hemen hemen aynı olayları benzer ifadelerle ele alıyor olması, hacim olarak dört değil de bir incillik verinin olduğunu göstermektedir. İsterseniz son dönemde İsa'nın gerçek sözlerini ortaya çıkarmaya çalışan Jesus Seminary'in verileri doğrultusunda İsa'nın İncillerdeki sözlerinin çoğunluğunu da atabilirsiniz. Ya da Hıristiyan geleneği dışından bir bakışla, İncillerin yazılışı ile başlayan sıkıntıları göz önüne alıp bu verilerin otantikliği bağlamında

tamamını silebilirsiniz. Böylece Hıristiyan kehanetlerinin kutsal metinlere dayalı ayağını daha başından kaydırabilirsiniz. Ama bizim burada üzerinde durmak istediğimiz husus, konuyu Hıristiyan teolojisi içerisinde içten bir çözümlemeye tabi tutmaktır. Dolayısıyla bu makalenin amacı, yeryüzündeki çoğu dini-felsefi düşüncede yer alan dünyanın sonu anlayışının Hıristiyanlık boyutuna odaklanmak, bu gelenekteki kıyamet kehanetlerine değinerek bunun insanlar üzerindeki etkisine dikkat çekmek ve ardından bu kehanetlerin Hıristiyanlık içerisinde ve dışından evrensel değerler açısından eleştirel bir analizini yapmaktır.

GERÇEKLEŞMEMİŞ VAAD: TANRI KRALLIĞI VE ESKATOLOJİK SON PARADOKSU

İncillerde İsa'ya ilişkin verilerin azlığına ve bunun taşıdığı sıkıntılara kısım işaret ettikten sonra, bu sınırlı veriler ışığında İsa'nın mesajına bakabiliriz. İncillerde İsa yanındakileri devamlı korkunç bir felakete karşı uyarır. Yanlış gördüğü şeye karşı çıkar; bu, üst düzey Yahudi din adamlarından ya da Roma idarecilerinden gelse de. O bu açıdan ısrarcı ve dik başlıdır. Tek amacı mesajını yaymak, istediği ve bu konuda Baba Tanrı'nın kendisine vaad ettiği düzeni kurmaktır. O, farklı bir düzenin peşinde olsa da, bunu açık ifadelerle dökmek. Sık sık mevcut düzenin ve toplumsal yapının olumsuzluklarına dikkat çeker, yanındakileri uyarır. Konuşmasında mesellere, kinayelere ve vecizelere bolca yer vererek dönemin kültürel-edebi motiflerini kullanır. Arzuladığı düzenden Tanrı Krallığı olarak bahseder. Onun gelişinin çok yakında gerçekleşeceğinden –hatta havarileri ölmeden önce- (Markos 9:1) ve aniden olacağından (Markos 13:32-37; Vahiy 3:3) bahsederek adeta tarih verir. Tanrı Krallığı, Tanrı'nın idaresinin hakim olduğu idare dönemidir. Fakat bunun ne şekilde olacağı açık değildir. Tanrısal idareye karşı olan mevcut yönetim, Şeytani idareye karşılık gelmektedir. Tanrısal idarede bolluk, bereket ve iyilikler vardır. Bu dönemin süresi ise, zaman zaman mecazi yorumlansa da kitabi ifade ile 1000 yıldır.

İsa'nın sınırlı hayat hikâyesi içerisinde yer alan krallık vurgusu, ne yazık ki onun sağlığında gerçekleşmedi. Onun çarmıha gerilmesi, efendileri ile kısa bir birliktelik geçiren imanlıları açısından çok etkisi yaptı. Kurtarıcı olarak görülen ve kendilerine krallığı vaad eden liderleri, kendilerini hasımları ile karşı karşıya bırakıp gitmişti. Hem de hiçbir direniş yaşanmamıştı. Dahası, tüm beklentilere karşın Baba Tanrı'dan bir yardım gelmemişti. Üstelik onlar, efendilerinin çarmıh üzerinde acı içerisinde Baba'ya yakarıklarına şahit olmuştu. Şimdi kendi başlarındaydılar. Bu sırada gerçekleşen İsa'nın dirilişi ve bir süre imanlıları ile bir arada yaşaması onlara bir teselli verir. Birliktelik kısa sürse de, onun görünüşü bile mucizedir ve eski mesajdan dönme söz konusu değildir.

Ama yine de Krallık gelmemişti. Efendileri tekrar ayrılınca, az sayıdaki imanlı ile başlayan süreçte acılar devam etti. Krallık ümitte beklendi. İncillerdeki verilere göre bu krallık ile ilişkili iki kavram daha öne çıkıyordu: İsa'nın ikinci dönüşü ve dünyanın sonu. Efendileri bir gün tekrar bu dünyaya dönecek ve iman-

lılar ile birlikte olacaktı. Onun dönüşü, krallığın başlangıcı –bazen de sonu- olarak tanımlanmaya başlandı. İsa bu dönüşünde, imanlıların başına dert olacak olan Deccal ile savaşıacak ve onu yenecekti. Bu yeniş kötülüğe karşı bir zafer olarak görülse de, kozmik anlamda dünyanın ömrünü tamamlaması demektir. Dolayısıyla gelecek bir anlamda İsa'nın dönüşüne ve Tanrı Krallığı'na kapı aralaması açısından olumlu, buna karşın söz konusu iki olayın ardından geleceği tasavvur edilen eskatolojik sona doğru gidiş açısında kozmik bir sondur.

İsa'nın takipçileri, İncillere serpişen ümit beklentisi içeren kavramlara sarıldılar. Roma idaresi onlar üzerindeki baskısını uzun süre devam ettirirken, onlar efendilerini bekletiler. Sıkıntılar sona erdiğinde dahi, beklenen dönemin önlerinde olduğunu düşünmeye devam ettiler. Hıristiyan tarihi boyunca var olan bu düşünce ve beklenti, daima İsa'nın dönüşünün ve dünyanın sona erişinin tarihini belirleme çabalarını da beraberinde getirmiştir. Dünyanın ne zaman kozmik bir sonla karşı karşıya kalacağını önceden belirlemek bugünün bilimsel verileri açısından hala zor bir konu gibi dursa da, bunun İsa'nın dönüşü ve İncillerde yer alan diğer pek çok olayla ilişkilendirilmesi (Bkz. Matta 24:6-8; Markos 13:8, 24-25; Luka 21:10-28), neticede Hıristiyanlık tarihi boyunca bu konuda pek çok tarihin verilmesine yol açmıştır.

KIYAMET KEHANETLERİNİN DAYANAKLARI

Ahir Zaman ve kıyamet esoterizmine yönelik ilgi her zaman yoğun olmuştur. Her canlı gibi insanın da bir gün ölüm denen olgu ile karşılaşması kaçınılmazdır. Dışardan bakıldığında bir varlığın dünya hayatının sona ermesi demek olan ölüm, başta 'yok oluş korkusu' olmak üzere, inanan için fiziksel anlamda da olsa dünyadan, sevdiklerinden ayrılma olarak görülme gibi pek çok nedenden ötürü insanların her zaman ilgi ve endişesini çekmiştir. Ölümsüzlük arzusu ve insanın inanan biri tarafından bedeninin ötesinde manevi yönü de olan bir varlık olarak görülmesi, –bu ister ruh ve isterse başka bir şey olsun- ölüm sonrasında bu manevi kişiliğin akıbetini merak konusu etmiştir. Böyle olunca ölüm olgusunun ardından çeşitli teorilerin ortaya atılmasına ve farklı yorumların yapılmasına kapı aralanmıştır. Bu da çok sayıda kıyamet kehanetini ortaya çıkarmıştır.

Hıristiyanlıkta dünyanın sonuna yönelik kehanet iddialarına ve bunların ardında koşmanın gerisinde yatan dayanaklara baktığımızda, aslında bunların çoğunun diğer dinlerdeki kehanet haberlerinin de itici gücü olduğunu görmekteyiz. Bilimsel verilere dayanarak dünyanın sonuna salt seküler açıdan bakmanın getireceği korku ve endişeler son konusuna ilgiyi her zaman arttırmıştır. Teolojik açıdan bu ilginin daha da canlı kalmasını sağlayacak malzemelerin olduğunu görmekteyiz.

Hıristiyanlığın sık sık eskatolojik beklentileri ortaya çıkaran olaylar yaşadığını görmekteyiz. Deccal efsanesi ve dünyanın sonunu bekleme, antik dönemlerin sonlarında ve orta çağda bazıları tarafından tehdit edici bir olgu olarak anlaşılmış ve bu nesilden nesile devam etmiştir. Apokaliptik yazarlar, politik, ekonomik,

sosyal ya da kültürel durumun yıkımı ya da hızlı çöküşü üzerinde odaklanmışlardır. Kısır bakış açısı ya da dar “kutsal kitapçılık”, teşhislerinin kötümser olmasına yol açmıştır. Dahası, yaşanan felaketler çoğu defa dünyanın sonunda beklenen büyük felaketlerin başlangıcı olarak yorumlanmıştır.

Hıristiyanlığa göre ölümsüz olan ruhun dünyevi yaşam sonrasında yeni bir yaşamı söz konusudur. Yeni yaşam bu dünyada gerçekleşecek olsa da, orası içinde yaşadığımız düzen değildir. Zira bu dünya yıkılıp yok olacak ve yerine yeni bir dünya kurulacaktır. Bu da mevcut dünyanın sonu demektir. Dünyanın sona doğru gidişi, İsa-Mesih ile buluşma ve mükâfata erme bakımından olumlu, buna karşın inançsızlar açısından ise yokluk ya da çeşitli eziyet ve işkenceleri barındıran cehenneme gidiş yönünden istenmeyen bir durumdur. Dolayısıyla kıyametin kopuşu hem olumlu ve hem de olumsuz anlamı içermektedir. Bununla birlikte kıyametin kopuşu, pek çok doğaüstü, gizemli tabiat ve kozmik olayları içeren bir durumdur.

Dünyanın sonuna ilişkin kıyamet senaryoları dinsel metinlerde yer alır. Hıristiyan geleneğine baktığımızda dünyanın sonuna dair çeşitli ifadelerin kutsal kitap içerisine dağıldığını görmekteyiz. Örneğin incillerde çeşitli yerlerde Tanrı Krallığı'nın gelişi ve Mesih'in ikinci dönüşü konusunda açıklamalar yer almaktadır. Gerek Tanrı Krallığı ve gerekse Mesih'in dönüşü, kozmik eskatoloji açısından önemlidir. Bu olaylar, Hıristiyan eskatolojisi içerisinde dünyanın sonu öncesinde yaşanacak hadiseler olarak görülür. Kıyamet bu iki olayın ardından tasavvur edilir. Dolayısıyla bunlar bir bakıma kıyametin alametleridir. Dahası, İncillerin sonlarında (Matta 24; Markos 13; Luka 21) son günleri resmeden ayrıntılı pasajları da görmekteyiz. Ayrıca Vahiy kitabının neredeyse tamamı eskatolojik içeriktedir. Burada kıyametin kopuşu ve ardından gerçekleşecek olaylar ayrıntısıyla ifade edilir. Zaten vahiy ifadesinin bir anlamı da gizli olan şeyi açığa çıkarmaktır. Bu anlamıyla, son günlere ilişkin gizli bilgileri içermektedir.

Dünyanın sonuna ilişkin bilgiler Yahudi geleneğinde de önemli bir yer tutar. Özellikle Daniel kitabı bu konuda zengin içeriğe sahiptir. Dolayısıyla eskatolojik araştırmaya girişen Yahudi teolog ve kâhinleri kadar, onu onaylayan Hıristiyanlar için de önemli bir kaynaktır. Kutsal Kitap'ta bu verilerin yer alması bir taraftan Hıristiyanları bu konuda araştırma yapmaya sevk ederken, öte yandan da bu veriler son şeylere ilgi duyanların gizemli geleceklerine bir kapı aralamaktadır.

Hıristiyanlıkta kehanetlerin birinci dayanağı bu şekilde mevcut kutsal kitap olurken, bunun dışında söz konusu haberlerin ortaya çıkmasına ve yaygınlaşmasına neden olacak faktörleri de arayabiliriz. Dini, dünyevi alana egemen kılma arzusu bunlardan bir diğeridir. Kehanetlerin ortaya çıkışı bazen sadece ulusal sınırlar içerisinde kalmaz. Din/kilise-devlet ilişkilerini temelden etkileyecek bir hal alır. Kehanetlerde verilen tarihler genellikle yakın bir geleceğe işaret eder ve kâhin, etrafındakileri daha dindar bir hale getirmeye, çevresini ve mümkünse tüm

dünyayı kapsayacak geniş bir alanı teokratik bir idari sisteme geçirmeye, ilahi kanunları uygulamaya ve toplumu buna göre şekillendirmeye çalışır. Seküler kâhinler daha çok dünyanın yaşlanmasından hareket ederken, dinsel kâhinler insanı ve toplumu merkez alırlar ve zamanın gittikçe bozulduğu, insanların kötü şeylere meylettği düşüncesini işlerler. Bu da pek çok dinin ortak bir tezahürüdür. Bozulmuş bir toplumu iyi davranışlara sevk etmenin yollarından biri, halka kıyametin yakınlığını vurgulamak, onları iyi şeylere sevk etmek olarak görülür. Dindarlık zaman zaman eğitimin, toplumsal yaşantının ve diğer pek çok şeyin ötesine çekilme, hatta siyasetten uzak durup inzivaya çekilme gibi anlamlara da gelebilmektedir. Böylece özlemler beklenen mükemmel dönem ve toplum olarak Tanrı Krallığı'nı kurmaya katkı sağlanmış olacaktır. İsa'nın öğretisinde merkezi yer alan Tanrı Krallığının bu dünyada kuruluşu olayını insanın da gayretlerine bağlayan son dönem evanjeliklerini ve diğer bazı Protestanları dikkate aldığımızda, bu faktörün küçümsenmeyecek etkisinin olduğunu söyleyebiliriz.

Kıyamet kehanetlerinin gerisinde kişisel menfaatler de yatabilir. Kehanetler her zaman saf dinsel duygular içerisinde aşkın'a yönelik bir hareket olarak kendisini göstermemiş, bazen kişisel çıkar aracı olmuştur. İnsanların geleceğe yönelik dinsel beklentileri bu kişilerce kullanılarak kendilerine tam teslimiyet sağlanmış, böylece kendileri de henüz bu dünyada tam bir otorite haline gelmiştir. Din adına kehanette bulunduğunu ileri sürüp bunu kendilerine çıkar vasıtası yapanlar toplumu kendilerine öylesine inandırmışlardır ki, verilen tarihler hiçbir zaman tutmasa da, cemaatte çoğu defa bir dağılma yerine liderden yeni bir vizyon beklentisi ortaya çıkmıştır.

Öte yandan ifade etmeye çalıştığımız üzere gelecek, insan için apayrı bir ilgi alanıdır. Yarın ne olacaktır, dünyanın bir sonu olduğuna göre bu son ne zaman gerçekleşecektir, kutsal metinlerde bu konuda bir işaret var mıdır? Eğer bir işaret varsa ve bu tamamen açık bir bilgi değilse, bu müphem veriler ne şekilde yorumlanmalıdır? Bu sorular, insan için büyük bir ilgi alanıdır. Sıradan halk bu konuda uzmanlaşmış ya da "söz söyleyen" kimseleri dinlerken, bu konuda yetkinliği kendilerinde görenler de çeşitli kaynaklardan beslenerek halkın bu konudaki meraklarını gidermeye çalışırlar. Bu merak, karşılıklı arz-talep doğrultusunda kehanetleri ortaya çıkarmıştır.

Dünyanın sonu konusunda tahminde bulunma, bazen aktif dünyevi politikanın bir aracı da olabilmektedir. Örneğin Vahiy'de ve Daniel kitaplarında geçen dünyanın sonu öncesinde kurulacak Kudüs (Yeni Kudüs) kavramları dünyevi siyasetin bir parçası yapılırlar. Kudüs'ün kurulması için apokaliptik metinler birer aracı metafor olarak kullanılır. Bunu, tarihte Kudüs endeksli politikalar üreten Hıristiyan kehanetçilerinde görmekteyiz.

Kıyamet kehanetinde bulunanlar sadece dini liderler arasından değil, seküler çevreden de çıkmıştır. Bu kâhinler bazen dinsel gerekçeleri bir tarafa koyup, sırf bilim adına ya da farklı kişisel nedenlerden ötürü çeşitli tarihler vermişlerdir.

Onlar bu tarihleri her zaman için din'in 'kıyamet'i olarak görmeseler de, inançlı insanlar –ve hatta kıyameti bekleyen diğer inanç mensupları- onların söylemlerini çoğu defa dikkate almışlar ve sonunda büyük bir yalan ile karşı karşıya kalmışlardır.

KEHANET HESAPLAMALARINDA KULLANILAN YÖNTEM

Dinsel metinlerden uzak salt bilim anlayışına dayandırılan kehanetler bir tarafa bırakılacak olursa, Hıristiyanlık tarihinde ortaya atılan bütün dinsel kıyamet kehanetlerinin temelinde *Altı Gün Teorisi* olarak adlandırılan bir teorinin yattığını görmekteyiz. Dünyanın ömrünü yaratılış sonrası 6.000 yıl olarak esas alan bu teoriye göre: 1) Tanrı dünyayı altı günde yarattı ve yedinci gün dinlendi (Yaratılış 1-2). 2) Burada her gün 1.000 yılı sembolize eder. Hem Yeni Ahit (Petrusun II. Mektubu 3:9) ve hem de Eski Ahit (Mezmurlar 90:4) bir günün 1.000 yıla denk geldiğini ifade etmektedir. 3) Yaratılış'taki öykü, dünyanın ömrüne bir referansta bulunur: 6.000 yıllık eylem sonrasında 1.000 yıllık dinlenmeye mukabil milenyum krallığı.

Altı gün teorisinin iki temeli bulunur. İlki, bazı Yahudi rabbisinin ve erken dönem Hıristiyan din adamının Tanrı'nın insanlığa 6.000 yıllık bir süre verdiği ve ardından bir milenyum krallığının kurulacağına ilişkin geliştirdikleri bir inançtır. İkincisi de, bazı araştırmacılara göre Yaratılış'daki soy kütüğü geriye doğru hesaplandığında Adem ve Havva'nın MÖ 4.004 yılında yaratıldıklarına ulaşılır. Bu teori, Kutsal Kitap soy ağacı üzerine ilk araştırmayı yapan ve 1650-54'te *Annales Veteris et Novi Testamenti* adlı bir kitabı yazan İrlanda başbişöbu James Ussher'e (1581-1656) dayanmaktadır.¹ Teorinin son zamanlardaki temsilcileri Jack Van Impe, Charles Capps, Ray Brupaker, Rod Parsley, Gordon Lindsay ve Rex Humbard'dır.² Gordon Lindsay'a göre Kutsal Kitap kronolojisi esas alındığında, Adem-İsa arası 4.000 yıldır. Buna göre İsa'nın dönüşü öncesinde yaşanacak Büyük Felaketler 2000 yılından hemen önce gerçekleşecektir.³

İlginçtir ki, tarih boyunca sayısız kâhin, kıyamet günü konusunda ortaya attığı *farklı* tarihleri kanıtlamak için hep "Altı Gün Teorisi"ni ya da bu teorinin temel önermelerini kullandılar. Irenaeus'tan etkilenen Hippolytus (ö.236), Mesih'in Adem'in yaratılmasından 6.000 yıl sonra döneceğini savunmuştu. Modern araştırmacılar da genellikle Hippolytus ve çağdaşları Irenaeus ve Lactantius'a dayanmışlardır. Fakat bunlar kıyamet günü için 6.000 yılın tamamlanması olarak 2.000 yılını değil de 500 yılını vermişlerdir!

¹ Richard Abanes, *End Times Visions: The Road to Armageddon* (New York: Four Walls Eight Windows, 1998), 281.

² Geniş bilgi için bkz. James Horvath, *He's Coming Soon* (Lake Mary: Creation House, 1995), 20-21.

³ Gordon Lindsay, *The World: 2000 A.D.* (Dallas: Christ for the Nations, 1968), 90-92 ya da Abanes, 282.

ESKATOLOJİK KEHANETLER TARİHİ

Çarmıh hadisesinin hemen ardından meşhur kilise önderi Clement (30-100), Kutsal Kitap verilerini dikkate alarak Tanrı Krallığı'nın kendi döneminde gerçekleşeceğini savunmuştur. Krallığın ilk asırda gerçekleşecek olması, dünyanın sonunun yaklaştığı anlamına geliyordu. Bu son için daha açık bir tarih belirleme Clement'den sonra kilise liderlerinden Ignatius (ö.98/117)'dan gelmiştir. Ignatius, dünyanın sonu için tarih olarak 100 yılını ileri sürmüştür.⁴

Clement'in dünyanın sonu konusundaki iması ve Ignatius'un net tavrının ardından, Hıristiyan dünyası ilginç bir şahsiyet olan Montanus ve akımı Montanizm'e şahit olmuştur. Montanus'un ikinci asrın hemen başında Friky'a'da (bugünkü Kütahya ve Afyonkarahisar) kurduğu Montanizm akımı, Hıristiyan tarihinde kıyamet senaryoları üzerine kurulu ilk harekettir. Montanus ve onun telkinleri ile evliliklerini davalarına(!) tercih edip kocalarını terk eden Priscilla ve Maximilla adlı iki kadının gayretleri sonucu kısa sürede tüm Hıristiyan dünyasına yayılan akım, Hıristiyan kıyamet kehanetçiliğini bireysel bazdan bir kitle hareketine dönüştürmesi açısından dikkat çekicidir.⁵ Montanistler İsa'nın dönüşünün ve bin yıllık dünyevi Tanrı Krallığı'nın kuruluşunun "yeni Kudüs nesli" ile birlikte (Vahiy 21:2) Friky'a'da gerçekleşmek üzere olduğunu, dünyanın çok yakında sona ereceğini ileri sürmüşlerdir.⁶ Montanistler eskatolojik söylemleri yayarken ikinci asrın sonunda Roma dünyasında çıkan iç savaşları, sonun gelişinin işareti olarak söylemlerine iyi bir malzeme yapmışlardır.⁷ Onlar dünyanın sonunu çok yakında ve büyük bir felaket ile birlikte bekledikleri ve bu konuda kendilerinden çok emin oldukları için mevcut düzeni değiştirmeye çalışmamışlardır.⁸ Fakat kehanet konusunda Kutsal Kitab'ı mevcut kiliseden farklı yorumlamaları nedeniyle sapkınlıkla itham edilmişlerdir.⁹

⁴ Abanes, 165, 337. Clement dünyanın sonundan bahsetmese de, Krallığı'nın kurulması kıyamet öncesi olaylardan biri olarak görüldüğünden, onun bu ifadeleri dünyanın sonu için de bir işaret sayılabilir.

⁵ Bkz. F. David Farnell, "The Montanist Crisis: A Key to Refuting Third-Wave Concepts of NT Prophecy", *The Master's Seminary Journal*, 14/2, Fall 2003, 242-243; F. F. Bruce, *The Spreading Flame* (Grand Rapids: Eerdmans Publishing, 1985), 218.

⁶ Abanes, 164; Farnell, 252.

⁷ Daniel Cohen, *Waiting for the Apocalypse* (Buffalo: Prometheus Books, 1983), 49.

⁸ Robert G. Clous, "The Danger of Mistaken Hopes", *A Guide to Biblical Prophecy*, ed. Carl E. Armerding and W. Ward Gasque (Peabody: Hendrickson, 1989), 29.

⁹ Farnell, 258. Montanus ve Priscilla'dan fazla yaşayan ve 179 yılında ölen Maximilla, kendisinin ölümünden sonra hiçbir kehanetin olmayacağını, çünkü dünyanın sonunun geleceğini vurgulayarak kıyamet vaktini kendi ömrüne endekslemiştir. Dolayısıyla son için tarih 179'dur. Bunun dışında dünyevi işlerden uzak durmaları, sık ve uzun süreli oruç tutmaları, kuru yiyeceklerle beslenmeleri, yeneden evlenmeye ve kadınların süslü elbise giymelerine karşı olmaları ve genç kızlara baş örtüsü takma zorunlulukları ile dikkatleri üzerlerine çeken Montanistler, VI. asırda tarih sahnesinden silinmişlerdir (Abanes, 164-165).

Montanistler'den sonra bişop Cyprian (200-258) 250 yılını işaretle "Sevgili kardeşler, Tanrı Krallığı an meselesidir" diyerek cemaatini uyarırken,¹⁰ Hippolytus (ö.236) da Mesih'in dönüşünün ve dünyanın sonunun 500 yılında olacağını her tarafa yaymaya çalışmıştır.¹¹ Dünyanın sonu için 500 yılını vermek yeni değildi. Daha önce Sextus Julius Africanus (160-240) da dünyanın sonunun yaratılıştan 6.000 yıl sonra gerçekleşeceğini ve Mesih'in dönüşünün 500 sonrasına kalmayacağını söylemiş, fakat daha sonra bu tarihi 800 olarak revize etmişti.¹²

Zaman içerisinde kıyamet kehanetleri ileri sürmek normal bir anlayış olarak yerleşmeye başlamış ve bir başka tarih Toledo bişobu Elipandus'dan gelmiştir. Elipandus, dünyanın 6 Nisan 793 tarihinde ömrünü tamamlayacağını ileri sürmüştür.¹³ Ardından V. asra gelindiğinde, Orosius ve Victorious gibi Hıristiyan tarihçiler Mesih'in doğumunun yaratılıştan 5.200 yıl sonra gerçekleştiğini savunarak dünyanın 300 yıllık bir ömrünün kaldığını ve 800 yılında sona ereceğini iddia ettiler.¹⁴ Böylece daha önce 800 yılını dünyanın sonu olarak öne süren Sextus Julius Africanus'un görüşü desteklenmiş oluyordu. Bu durum, söz konusu tarihte sonu bekleme hususunda halkın inancı güçlendirmiştir.

Halkın bu konuda beklentisi artsa da, bu tarihte de bir değişiklik yaşanmamış, dünya yok olmamıştı. Bütün bunlara rağmen tarih vermede bir duraksama olmadı. Bu defa Thiota adlı kadın, evrenin sonu için 848 yılını ileri sürmüş ve küçümsenmeyecek sayıda taraftar edinmiştir.¹⁵

Dünyanın sonu için verilen tarihler birinci milenyumun tamamlanmasına doğru artarak milenyumda zirveye ulaşmıştır. Thuringa'lı Bernard son için 992'yi verirken,¹⁶ meşhur vaiz Floury'li Abbo da önce 970'i ve ardından sırasıyla 981, 992, 1003 ve 1033'ü ileri sürmüştür.¹⁷ Kıyamet kehanetçileri milenyumun gizemi-

¹⁰ Abanes, 337.

¹¹ Stephen D. O'Leary, *Arguing the Apocalypse: A Theory of Millennial Rhetoric* (New York: Oxford University Press, 1998), 48.

¹² Richard Kyle, *The Last Days Are Here Again* (Grand Rapids: Baker Books, 1998), 37.

¹³ İspanyol keşiş Beatus (ö.798) da bu günde halk ile birlikte sonu bekleyenlerdendi. Halk oruç tutarak sabaha kadar beklese de son gelmiyordu. Bunun üzerine ümidini kesen kalabalıktan Hordonus, "Hadi yiyip içelim, ölüsek en azından tok ölmüş oluruz" diyerek alay etmiştir. (Abanes, 168-169). Beatus daha sonra dünyanın sonu için 838 yılını vermiştir. Bkz. Johannes Fried, "Awaiting the End or Time Around the Turn of the Year 1000", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter (New York: Oxford University Press, 2003), 27.

¹⁴ O'Leary, 49.

¹⁵ Abanes, 337.

¹⁶ James Randi, *The Mask of Nostradamus* (New York: Prometheus Books, 1993), 236.

¹⁷ Richard Landes, "The Fear of an Apocalyptic Year 1000: Augustinian Hystorgraphy, Medieval and Modern", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter (New York: Oxford University Press, 2003), 251-152. Ayrıca bkz. Benjamin Arnold, "Eschatological Imagination and the Program of Roman Imperial and Ecclesiastical Renewal at the End of the Tenth Century", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expecta-*

ne kapılarak ısrarla Mesih'in dönüşünün ve dünyanın sonunun yakınlığını vurgulamışlardır.¹⁸

Bin yılı, kıyamet kehanetçileri içerisinde en çok dikkate alınan tarih olmuştur. Daha 900'lü yıllardan itibaren bütün Avrupa'da dünyanın sonunun 1000 yılında gerçekleşeceği inancı yayılmaya başlamış, buna dair çeşitli tarihler ileri sürülmüştür. Bu konuda Abanes'in ve diğer bazı araştırmacıların eserlerinde¹⁹ oldukça zengin örnekleri bulmak mümkündür. Birinci milenyumun tamamlandığı yıllarda eskatolojik sona ilişkin pek çok olağanüstünlüklere dair inançlar bulunmaktadır. Elbette kehanette bulunmak istendikten sonra sayılar üzerinde yapılacak bazı oynamalar ya da pek çok dünyevi olay üzerinde spekülasyonlar yapmakla dinleyiciler üzerinde etkin olunabilirdi. Onlar da bunu yaptılar. Hıristiyan apokaliptiklerinin temel kaynakları tarihi eskatolojik verilere göre 1000 yılında Avrupa'da deniz ve ırmakların suları yükselmiş, ertesi yıl kıtlık, savaşlar ve veba salgını ortaya çıkmış, 1003 yılında Fransa'da ırmaklar taşarak sel felaketleri yaşanmış, 1003-1006 yılları arasında bir yıldız dünyayı karartmış, 1009 yılında gökten kan yağmış, aynı yılın 29 Nisan'ında güneş şaşkırtıcı bir renge bürünerek iki gün boyunca kanlı ve küçük gözükmüş, bunu veba salgınları ve ölümler izlemiş, anormal çocuk doğumlarında artış yaşanmış, gökyüzünde alışılmamış ışıklar gözükmüş, 1009 yılının Kasım ayında Halife el-Hakim Kudüs'te Kutsal Mezar'ı yıktırıştır.²⁰ Kutsal Mezar'ın yıkımı, tam bir apokaliptik işaret olarak algılanmıştır.²¹

→

tion and Social Change, 950-1050, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter (New York: Oxford University Press, 2003), 273-274.

¹⁸ Bu konuda X. asırda kaleme alınmış bir eskatolojik içerikli teoloji çalışmasında şu ifadeler yer alır:

... "Soru: Söyler misin, Rabb insanları yargılamak için ne zaman gelecektir? Cevap: O, Paskalya Pazarı gece yarısında gelecektir. Soru: Bana söyle, Deccal nerede ve hangi şehirde doğacaktır? Hangi halktan gelecektir? İdareyi ne kadar bir süre için elinde tutacaktır? Cevap: Bizim dilimize 'karışıklık' olarak çevrilen Babil şehrinde, Nakibudnezzar'ın esir aldığı Daniel kabilesinden doğacaktır. Deccal Kudüs'e gelecek ve orada 2 yıl 6 ay hüküm sürecektir. Fakat İdris ve İlyas, Deccal'dan önce gelecek ve 3 yıl boyunca insanları tövbe etmeye çağıracaktır. Şeytan'ın oğlu gelince onları tutuklayacak ve öldürecektir. Cesetlerini de 4'e ayırıp fırlatacak ve bu lanetli kişi onların gömülmelerine izin veremeyecektir. Fakat 3.5 gün sonra bunlar yeniden ayağa kalkacaklar ve herkesin bakışları arasında gökyüzüne yükseleceklerdir. Bu şekilde geçen 2.5 yılın sonunda gökyüzünden bir ateş gelecek ve dinsizleri ortadan kaldıracaktır. Ardından, dağ ve mağaralara kaçan azizlerin yeniden güçlenmesi için 45 günlük bir barış dönemi gelecektir. Bu şekilde 45 gün tamamlanınca, Rabb insanları yargılamak için gelecektir." (A. Strobel, "Die 'keltische Katechese' des Cod. Vat. Reg. Lat 49 über das Hebräerevan-gelium", *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 76, 1965, 8'den naklen Guy Lobrichon, "Stalking the Signs: The Apocalyptic Commentaries", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter (New York: Oxford University Press, 2003), 71).

¹⁹ Bkz. Abanes; Fried, 20-66; Stephen Jay Gould, *Questioning the Millennium* (New York: Harmony Books, 1997); Hillel Schwartz, *Century's End: An Orientation Manual Toward The Year 2000* (New York, Doubleday, 1996).

²⁰ Landes, "The Fear of an Apocalyptic Year 1000: Augustinian Hystography, Medieval and Modern", 133; Fried, 20, 35; David C. Van Meter, "Eschatological Expectations and Social Change around the Year 1000", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter (New York: Oxford University Press, 2003), 341. Hıristiyan apokaliptikleri Kutsal Mezar'ın yıkımı üzerinde fazlasıyla durmuşlardır. Bu olayın görebildiğimiz kadarıyla İslami kaynaklarda yer almamış olması ilginçtir. El-Hakim'in bu tavrı Hıristiyan kay-

→

Ayrıca 1011 yılında Mons'da bir kaynak suyundan kan akmış, ardından 1014 yılının başında deniz taşarak Flanders sahilleri felaket bölgesine dönüşmüş, sellerden dolayı tarım yapılamadığı için kıtlık olmuştur. Radulfus Glaber'e göre insanlar bu dönemde yabancı hayvan ve kuş yiyerek beslenmişler, acıkarak her yere hücum etmişler, ağaçların köklerine ve ırmakların yeşilliklerine saldırmışlardır. İnsanlar açlıktan ötürü birbirlerini yemeye kalkışmışlardır. Öyle ki, yumurta ya da meyve parçası ile çocukları kandırıp تنها yerlere götürüp orada bunları kesip yemişlerdir. Açlık çeken insanların sesleri ölmekte olan küçük kuşların sesi gibi cırtlaklaşmaya, derileri kızarıp şişmeye başlamıştır. Benzer şeyleri Beatus da nakletmektedir. Fakat o daha çok açlık ve hastalıklar üzerine yoğunlaşmaktadır. Beatus özellikle döneminde insanları perişan eden verem, cüzzam, çıban ve egzama gibi hastalıkların yaygınlığına, etrafında gördüğü çok sayıdaki kambur, bozuk fiziksel yapılı, kör, topal, sakat, felçli ve saralı insanlara dikkat çekmektedir.²²

Bu kozmolojik, ekolojik, sosyolojik ve politik olaylar kehanetçilere önemli bir malzeme oluşturmuştur. Kehanetçilerden Daniel Verhelst kaba bir tahminle dünyanın sonu için 979-1033 arasını verirken, Gembloux'lu Siegbert, yaptığı hesaplama sonucunda dünyanın 1012 yılında son bulacağını savunuyordu.²³

Eskatolojik kaynaklarda döneme ilişkin pek çok olay ve garip hallerden bahsedilmektedir.²⁴ Vizyon söylentileri içerisinde nakledilen olağanüstülükler

→

naklarında yaygın biçimde gökyüzünde bir yıldızın garip bir şekle girmesi olayına bir tepki olarak anlatılsa da, Landes bu olayın gerisinde Müslümanların hicri 400 yıla girmelerinin ve milenyum döneminde Hıristiyanların Kudüs ile aşırı ilgilenmelerinin de yattığını ifade etmektedir. Müslümanların Kudüs'e verdikleri değeri dikkate aldığımızda, son husus bize de makul bir izah tarzı gibi gözükmektedir. Bkz. Daniel Verhelst, "Adso of Montier-en-Der and the Fear of the Year 1000", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter (New York: Oxford University Press, 2003), 87.

²¹ Hıristiyanların bu olaya dinsel olduğu kadar politik baktıkları, 12. asrın başında yazılmış bir metindeki ifadelerden anlaşılmaktadır. Metin şöyledir: "Pis Türkler 1009 yılında Tanrı'nın izni ile Kudüs'ü istila edip ele geçirdiler ve Mesih'in yüce mezarna sahip oldular... Bu olay 1010'da dünyanın pek çok yerinden duyuldu. Çoğunun kalbi korku ve üzüntü ile doldu ve dünyanın sonunun yaklaştığını düşündü..." Preudo-William Godellus, *RHF 10:262*'den naklen Meter, "Eschatological Expectations and Social Change around the Year 1000", 338.

²² Umberto Eco, "Waiting for? The Millennium", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter, Oxford University Press, New York, 2003, 126. Ayrıca bkz. David C. Van Meter, "Apocalyptic Moments and the Eschatological Rhetoric of Reform in the Early Eleventh Century: The Case of the Visionary of St. Vast", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter (New York: Oxford University Press, 2003), 315.

²³ Fried, 21.

²⁴ Örneğin anlatıya göre 1012 yılında ölmek üzere olan bir rahibin ruhu, Mikail eşliğinde mistik bir gezintiye çıkarılmak suretiyle bir vizyon yaşamış ve bu olayda ruha dünyanın sonunun çok yaklaştığı bildirilmiştir. Söz konusu metinden bir kısım aynen şöyledir: "... Melek ruha, 'senin gördüğün bu olağanüstü şey, göksel sırların en gizlisidir' dedi. Tanrı'nın dünyasının mühürü açıldı ve çok yaklaştı. Açılmak için küçük bir kapı kaldı. Buradan öylesine zambak ve gül kokuları yayıldı ki, bunlar çok değerli ve bütün güzel kokuların kaynağı olmalı. Ruh, bu çok önemli göksel vizyonu gerçekleştirmeye çok istekliydi ve şöyle dedi: 'Rabb Aziz Mikail, bu ne müthiş bir saadet! Bu ne keşfedilmemiş tatlılık, ne müthiş şey!' Melek ona 'yaklaş ruh, beni izle, gel, bak ve oku' dedi. Bu gibi şeylere istekli olan ruh, 'Rabb, ben okuyamam' dedi. Melek tekrar 'Ruh, bak ve oku!' dedi. Ve yine ruh,

→

daha sonra da devam eder. Sözelimi 1028’de haç için Kudüs’e giden bir kafilenin yolda Deccal’ın gelişi konusunda bazı işaretlere şahit oldukları anlatılır.²⁵ Yine bu dönemlerde yaşanan bazı astronomik olaylar ve özellikle sık güneş tutulmaları, kıyamet beklentisindeki insanları daha da tahrik etmiştir.²⁶ Dönemin etkin kişilerinden Thietland da milenyum döneminde yaşadığına inanıyor ve dünyanın sonunun yakın olduğunu düşünüyordu. Deccalın 1000 yılında ortaya çıkacağını, 1030’lu yıllarda da dünyanın sonunun geleceğini ileri sürmüştü.²⁷

Çağdaşı Glaber’in eskatolojik son için verdiği tarih ise 1033’tür. O, dönemdeki pek çokları gibi sonu bu tarihte bekler. Tıpkı 1000 yılında olduğu gibi 1030 yılında başlayan ve üç yıl devam eden kıtlık ve veba salgınına işaret eder ve bu olayları dünyanın sonu olarak yorumlar.²⁸ O, 1000 yılında gökyüzünde görülen bir gök taşından bahseder, bazı gizemli ve korkunç olayları zikreder, sürekli bir korku tablosu çizer. 1033 öncesinde yaşanmış korkunç olayları anlatır ve mevsimlerin değişmesinden ve elementlerin kimyasının bozulmasından söz edip, ortaya çıkan kaosun insan ırkının yok oluş tehlikesini ortaya çıkardığını ifade eder. Daha da garibi, 1003’te gökyüzünde bir ejderhanın gözüktüğünü söyler.²⁹ Bu “ejderha” anlatısı, sonraki yıllarda da sürmüştür. Sözelimi Aziz Arnulf, 1033 yılında Pannonia yolculuğunda bir ejderhaya denk geldiğini nakleder.³⁰ Glaber’in *Histories*’inin ana teması, 1033 yılının apokaliptik önemidir. Bu eserinde 1030’da başlayan ve halkı perişan eden 3 yıllık kıtlığa ve buna binaen halkın dünyanın sonunun yaklaştığı yönündeki düşüncesinin gelişimine odaklanır. Ardından 1033-34’te

→

‘Rabb, sen onu yüksek sesle söylemezsen ben okuyamam’ dedi. Onlar biraz daha parlak bir hal alınca, ruh yazıtlardan güçlükte şu ifadeleri okuyabildi: ‘Rabb’in günü gelecek, o bir hırsız gibi süratle gelecek (2 Pet. 3:10). Ruh, ‘Rabb, o geldiğinde günahkârlar ne yapacaklar?’ diye sordu. Daha doğrusu, her şeyin yargılanacağı gelişi beklemek için son çağa kaç yıl kaldı?’ dedi. Melek, ‘devamını oku ruh, herkesin bilmek istediği mucizeleri bil’ dedi. Ruh mektuba bakarak orada sayıların yer aldığını gördü. Sayılardan bir rakama ulaşamamakla birlikte, çok az bir zaman kaldığını anladı ve ‘Rabb, gerçekten de zaman çok az’ dedi. Melek ona ‘sana söylüyorum, artık zaman kalmadı. Bugün sana dünyanın sonuna ne kadar az kaldığı bildirildi. Bu bilgi başka hiç bir yaratığa, hiç bir meleğe verilmedi. Bu bilgi sadece Baba Tanrı’ya aittir’ dedi. (Bkz. Hugh of Flavingny, *Chronicon, MGH, SS* 8:390’dan naklen Meter, “Eschatological Expectations and Social Change around the Year 1000”, 338-339.

²⁵ Verhelst, 87.

²⁶ Kayıtlarda döneme ilişkin güneş tutulma tarihleri şöyledir: 22 Aralık 968, 1 Nisan 991, 26 Eylül 991, 30 Ocak 994, 14 Temmuz 995, 20 Temmuz 996, 14 Mayıs 998, 12 Mart 1001, 1 Mart 1002, 12 Nisan 1009, 6 Ekim 1009 ve 24 Ocak 1023. Bkz. Bradley E. Schaefer, “The Astronomical Situation around the Year 1000”, *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter (New York: Oxford University Press, 2003), 330.

²⁷ Steven R. Cartwright, “Thietland’s Commentary on Second Thessalonians: Digressions on the Antichrist and the End of the Millennium”, *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter, Oxford University Press, New York, 2003, 98-99.

²⁸ Verhelst, 87.

²⁹ Eco, 128; Meter, “Apocalyptic Moments and the Eschatological Rhetoric of Reform in the Early Eleventh Century: The Case of the Visionary of St. Vast”, 315.

³⁰ Bkz. Meter, “Apocalyptic Moments and the Eschatological Rhetoric of Reform in the Early Eleventh Century: The Case of the Visionary of St. Vast”, 315.

yaşanan radikal değişime ve bütün sıkıntıların kalkmasına dikkat çeker. Bu değişimin Tanrı'nın merhameti ve özellikle Fransa halkı ile olan yeni sözleşmesi sayesinde olduğu inancı yayılmaya başlar. Aynı yıl, bütün Avrupa'da o tarihe kadar eşi görülmemiş bir kalabalık Kudüs'e hac yolculuğuna yapmıştır. Bu durum, onların dünyanın sonunu bekledikleri düşüncesini doğurmuştur.³¹

Daha önce de işaret ettiğimiz üzere dünyanın sonu kehanetleri daha önceden büyük ölçüde ilk yaratılış üzerinden hesaplanırken, milenyumun bitimine doğru İsa'nın doğumu ve çarmıh hadisesini önceleyen alternatif bir hesaplama gidilmiştir. İsa 33 yaşında çarmıha gerildiğine göre, milenyum sonrası 33 yılı farklı bir anlam taşımalıydı. Dolayısıyla kozmik anlam içerikli 1033/34 yılı, aslında salt ekolojik, coğrafi ya da toplumsal olaylara dayandırılmış değildir. Tersine, söz konusu yıllarda çıkan kıtlık ve ardından gelen refah dönemi, geçmişten gelen apokaliptik beklenti inancına fiziksel birer malzeme olarak kullanılmıştır. Apokaliptik dünya sonu beklentisinin güçlü ve kapsamlı bir yakıncılığı inancı, yaklaşan son öncesinde dinsel ve dindarca bir davranış biçimi olarak, geniş halk kitlelerini Kudüs'e sevk etmiş olmalıdır.

İnsanlar bu dönemde gerçekten de büyük bir beklenti içerisine girmişlerdir. Döneme ilişkin kayıtlara bakıldığında, üç yıllık büyük kıtlık, 1033'deki meşhur Kudüs yolculuğu ve o dönemde yapılan bazı Hıristiyan konsilleri dışında, 1028 yılında Aquitaine'ye kan yağmasından bahsedilir ve bunun dünyanın sonu için bir işaret olduğu* ifade edilir. Yine bu tarihlerde Hıristiyanlar nazarında etkin yerlerde olan ve dindar yaşamları ile bilinen bazı kimselerin ölümü de apokaliptik sonun delili olarak görülmüştür.³²

İnsanlar milenyumun bu döneminde büyük bir umutsuzluk içerisinde yaşadılar. Beklentinin yoğunlaştığı dönemlerde kalabalıklar kiliselere toplandılar, titreme ve ümitsizlik içerisinde dünyanın sonunu beklediler. Fakat dönem hiçbir apokaliptik değişim olmadan tamamlandı. Bunun üzerine insanlar önce afalladılar ve ardından dünyanın hala yerinde olduğunu gördüler.³³ Son bir türlü gerçekleşmeyince, milenyumun dönüşüyle kehanetlerde ve beklentide biraz azalma görülmüştür. Bununla birlikte bu beklenti hiçbir zaman son bulmamıştır. Bundan

³¹ Landes, "The Fear of an Apocalyptic Year 1000: Augustinian Hystography, Medieval and Modern", 255-256.

* Gökten gerçek anlamda kanın yağması bilimsel açıdan gerçekten kabulü güç bir durumdur. Bu veriyi tekzip etmeden farklı şekilde de anlayabiliriz. Örneğin çeşitli doğa olayları sonrasında günümüzde dünyanın çeşitli yerlerine çamurlu yağmurun ya da kızılımsı suyun yağmasına şahit olmaktayız. Anlatıldığı gibi ise, bu kadar karmaşık geçen, sellerin, yoğun olduğu bir dönemde, farklı toprak yapısını da dikkate alarak benzer şeyin olmasını düşünebiliriz.

³² Geniş bilgi için bkz. Landes, "The Fear of an Apocalyptic Year 1000: Augustinian Hystography, Medieval and Modern", 255-256. Sözü edilen kişiler şunlardır: Aslan Kral V. Alphonse (1027), Normandy dükü Richard (1027), Angouleme kontu William (1028), Chartres bişobu Fulbert (1028), Aquitaine dükü V. William (1030), Fransa Kralı II. Robert (1031).

³³ Eco, 122.

sonra dünyanın sonuna ilişkin ilk ciddi kehanet, astronomi ile ilgilenen Toledo'lu John'dan gelmiştir. Gezegenlerle ilgili sıralamanın dünyanın sonunu getireceğini söyleyen John, tarih olarak 1186'yı vermiştir.³⁴ Ondan sonra sahneye Fiore'li Joachim (1135-1202) çıkmış ve dünyanın sonu için 1200-1260 arasını vermiştir. Fakat bu tarihlerde bir değişiklik olmayınca, Joachimciler yeni tarih olarak 1290'ı beklemişlerdir.³⁵ Joachim, 1260 yılında Deccal'ın ortaya çıkacağını ve bunu dünyanın yok oluşunun takip edeceğini çok emin bir şekilde ifade etmişti.³⁶

On dördüncü asrın ikinci yarısında ilk kehanet haberi Çek rahip Militz'den gelmiştir. Militz, Deccalın dünyaya geldiğini ve onun 1363-67 arasında ortaya çıkaracağını; bunu dünyanın sonu izleyeceğini ifade etmiştir.³⁷ Bir Fransız asketiği olan Jean de Roquetaillade'de, dünyanın sonunun 1368 ya da 1370 yılında gerçekleşeceğini ileri sürmüştür.³⁸ Daha sonra XV. asrın başlarında ilk önemli kehanet öngörüsü radikal bir Hıristiyan mezhebi olan ve heretiklikle suçlanan Taboritlerden gelmiştir. Mezhebin Çek kehanetçisi Martin Huska, 1520 içerisinde Tanrı'nın kızgın gazabının bütün dünyayı yok edeceğini ve bunun en geç 14 Şubat'a kadar gerçekleşeceğini ilan etmiştir.³⁹ Onun ardından 1523 yılında bir kısım Londralı teolog, dünyanın sonunun 1 Şubat 1524'te Londra'da başlayacak bir tufanla geleceğini iddia etmiştir. Bu kehanet üzerine din adamlarından biri bir kule inşa edip içerisinde yiyecek ve içeceklerle doldurmuş ve buraya söylenen tarih öncesinde 20.000 kişiyi sokarak onları felaketten kurtarmaya çalışmıştır. Fakat beklenen gününde kıyamet kopmadığı gibi, Londra'ya yağmur dahi düşmemiştir.⁴⁰

Bir Pentakostal reformcu olan Hans Hut, dünyanın sonunun 27 Mayıs 1528 tarihinde gerçekleşeceğini ileri sürmüştü.⁴¹ Hut'un verdiği tarihe yakın bir kıyamet tarihi de matematikçi Michael Stifel'den gelmiş ve dünyanın 19 Ekim 1533 sabahı saat 8.00'de ömrünü tamamlayacağını söylemişti.⁴² Buna karşın Fran-

³⁴ Randi, 236; Abanes, 338.

³⁵ Kyle, 48.

³⁶ Reinhold Heller, "Kandisky and Traditions Apocalyptic", *Art Journal*, vol. 43, no:1, (Spring, 1983), 22. Ayrıca bkz. Abanes, 338. Fakat kıyamet bu tarihte de gelmeyince Joachimciler yeni bir tarih olarak önce 1335'i, sonra bu da işe yaramayınca 1378'i vermişlerdir. Bkz. Tom McIver, *The End of The World: An Annotated Bibliography* (Jefferson: McFarlane & Co., 1999), 58, 62.

³⁷ McIver, 67.

³⁸ Eugen Weber, *Apocalypses* (Cambridge: Harvard University Press, 1999), 55.

³⁹ McIver, 338.

⁴⁰ Randi, 236-237. Astrolog Johannes Stoeffler da 20 Şubat 1524'de dünyanın sel felaketi ile yok olacağını söylemiştir. Bu gerçekleşmeyince, verdiği tarihi 20 Şubat 1528 olarak değiştirmiştir. Randi, 236-238.

⁴¹ Weber, 67.

⁴² McIver, 88.

sız astrolog Pierre Turner daha ihtiyatlı davranarak 1537, 1544, 1801 ve 1814 gibi dört ayrı tarih veriyordu.⁴³

Diyakoz William Aspinwall, dünyanın sonunun 1673 sonrasına kalmayacağına savunuyor, Puritan Cotton Mather (1663-1728) de 1697 tarihinde ısrar ediyordu. Ama bu tarihte dünya sona ermeyince, Mather bu defa önce 1716 yılını, bunda da başarısız olunca 1736'yı vermiştir.⁴⁴ Üç ayrı başarısız kehanetten sonra kendisinin hala bu konuda hevesli olması ve etrafında kendisine destek veren olması ise başka bir vahim durumdur.

Emanuel Swedenborg da bir vizyon yaşadığını ve bu vizyonda bir meleğin kendisine dünyanın sonunun 1757 yılında gerçekleşeceğini söylediğini ifade etmiştir. Öte yandan William Bell de bu tarihe yakın ama daha kesin bir tarih olarak 5 Nisan 1761'i ileri sürmüştü. Bell'e göre dünya bu tarihte bir depremle yok olacaktı. Tesadüfen de olsa 8 Şubat ve 8 Mart'ta deprem olması, ona göre 28 gün sonra 5 Nisan'da da deprem olacağını ve dünyanın sonunun geleceğinin işaretiydi. Bunun üzerine Londralılar bir araya toplanmışlar ve bazıları da tepelere çıkmıştır. Fakat bu kehanet de gerçekleşmemiştir.⁴⁵

Bir kehanet de Metodist George Bell'den gelmiştir. O, 28 Şubat 1763'te dünyanın yok olacağını de ileri sürmüştür.⁴⁶ Ertesi yılı ise, Metodist Kilisesi'nin kurucusu John Wesley'in kardeşi Charles Wesley dünyanın sonu olarak görmüştür. Yine kendilerini Gerçeğin Çocukları ve Milenyum Kilisesi gibi adlarla adlandıran ve kökenleri 1775'lere giden Kuveykır orijinli Shakerler de dünyanın sonu için önce 1792 yılını vermişler, fakat bu tarihte bir şey olmayınca ikinci bir tarih olarak 1794'ü ileri sürmüşlerdir.⁴⁷

Yıllar geçtikçe verilen tarihlerde eksilme değil, sadece rakamsal değişiklikler olmuştur. Bir 17. asır Presbiteryen rahibi olan Christopher Love 1805'i depremle yaşanacak dünya sonu olarak tanımlarken,⁴⁸ İngiltere'de Katolik Apostolik Topluluğu, Edward Irving liderliğinde dünyanın sonu için önce 1835'i ve ardından 1838'i vermiştir. Fakat bu tarihler tutmayınca bu defa 1842 ve 1845 tarihlerini vermiştir. Yine bir şey olmayınca, yayımladığı manifestosunda dünyanın çeşitli

⁴³ Randi, 239. Yine XVI. asrın sonlarında astrolog Richard Harvey dünyanın sonu için 28 Nisan 1583 tarihini verirken (Weber, 93), astrolog Cyprian Leowitz de ertesi yılı işaret ediyordu. Bkz. McIver, 105.

⁴⁴ Abanes, 338.

⁴⁵ Randi, 241.

⁴⁶ Weber, 102.

⁴⁷ Abanes, 338. İbadet sırasında sallanma ve titreme eylemlerinden ötürü "Shakerler" adını alan mezhep, Ann Lee öncülüğünde kurulmuştur. En parlak dönemlerini 1830-50'li yıllarda yaşayan Shakerler, sade inançları, ibadet sırasında garip davranışları, ortak mülkiyet anlayışları, cinsellikten uzak ve mümkünse bekâr hayatını vurgulamaları ile Amerika'da dikkat çekmişlerdir. Bkz. John Thomas Nichol, "Shakers", *Encyclopedia Americana* (New York: Encyclopedia Americana Corporation, 1975), c.24, 650.

⁴⁸ Schwartz, 101.

yerlerine göndereceği 12 havarisinin insanlığa yönelik ilahi planın aktarımı sonunda sona ilişkin planın başlayacağını açıklamıştır. Fakat son havarinin 1901'deki ölümüne kadar bir şeyin değişmemesi, topluluğun dağılmasına yol açmıştır.⁴⁹

On dokuzuncu asrın ikinci yarısını işaret eden önde kehanetçilerden biri Anglikan rahip Michael Baxter'dir. Onun Armageddon Savaşı ve dünyanın sonu için verdiği tarihler şunlardır: 1861-1867, 1869, 1871-1872, 1901 ve 23 Nisan 1908.⁵⁰ Baxter İngiltere'de bu tarihleri verirken, komşu ülke İskoçya'da Presbiteryen John Cumming de dünyanın Yaratılma sonrası 6000 yıllık ömrünü 1862'de tamamlayacağını ve bu tarihte evrenin sona ereceğini ileri sürüyordu.⁵¹

Dünyanın sonu konusundaki kehanetleri ile kitleleri peşinde sürükleyen bir başka kişi, Yehova Şahitleri'nin kurucusu Charles Taze Russell'dir. O, Mesih'in bedenle değil ama ruhta yeniden dirilip gökyüzünde krallığını kurduğunu, çok yakında yeryüzüne ineceğini, onu sadece Yehova Şahidi olanların tanıyacağını ve bu olayı dünyaya son verecek olan Armageddon Savaşı'nın izleyeceğini ileri sürmüştür. Ona göre Yehova Şahitleri'ne karşı gelen milyonlarca kişi bu savaşta ölecekti. Ardından 144.000 kişilik yeni bir gökyüzü ve Yehova'ya bağlı ölümden dirilmiş diğerlerinden oluşan yeni bir yeryüzü ortaya çıkacaktı. İddiasına göre Adem'in yaratılışı sonrası 6.000 yıl geçmiş ve dolayısıyla 1874 yılında İsa'nın dönüşü gerçekleşecekti. Mesih'in dönüşünden kısa bir süre sonra dünya büyük bir ateşle yok olacaktı. Kutsal Metinlerde adı geçen dünyanın sonu öncesinde başlayan Son Zamanlar, Fransız İhtilali ile başlamıştı. Russell'in tüm vurgularına rağmen verilen tarihte bir değişim olmayınca, bu defa 'Mesih'in görülmeyen varlığı' görüşünü ileri sürdü. Buna göre Mesih 1874 yılında manevi biçimde yeryüzüne gelmişti. İncil Çağı 1878 yılında sona erecekti. Nasıl ki İsa'nın ilk gelişi bir hasat çağı ise, 1874-78 arası da bir hasat dönemi idi. Bu dönemin azizler yeniden dirileceklerdi. Mesih Krallığı 1914 yılında tüm yeryüzünde kurmuş olacaktı. 1914 yılını zamanın sonu, yeryüzünün temizlenmesi ve Yahudilerin Filistin'de varlıklarını kazanmaları anlamına geliyordu. Dolayısıyla Yahudilerin beklentileri de gerçekleşmiş oluyordu.⁵² Bu arada çıkan I. Dünya Savaşı ilk önce Armageddon Savaşı olarak görülmüş ve daha da büyük bir hararetle dünyanın sonu beklenmişti.⁵³

⁴⁹ Heller, 23.

⁵⁰ Tom McIver, *The End of The World: An Annotated Bibliography* (Jefferson: McFarlane & Co., 1999), 348, 350-351, 353.

⁵¹ Abanes, 283.

⁵² M. J. Penton, "The Eschatology of Jehovah's Witnesses: A Short, Critical Analysis", *The Coming Kingdom: Essays American Millennialism & Eschatology*, ed. M. Darrol Bryant & Donald W. Dayton (New York: New Era Books, 1983), 171-179; Bryan Wilson, *Religious Sects: A Sociological Study* (New York: McGraw-Hill, 1970), 113; Kyle, 93.

⁵³ Abanes, 234; Stephen Skinner, *Millennium Prophecies* (Stamford: Longmeadow Press, 1994), 102.

Fakat beklenen son gelmeyince Russell bu savaşın Armageddon'a yol açacağını ve beklenen tarihin 1918 olduğunu söyledi. Kendisi de 1916 yılında öldü.⁵⁴

Russell'in yerine geçen Judge Joseph Franklin Rutherford (1869-1942) ilk olarak kıyamet öncesi yedi yıllık büyük felaketler için tarih olarak 1915'i verdi. Fakat bu gerçekleşmeyince o da yeni bir tarih olarak 1925'i ileri sürdü. Bu tarihte yeryüzündeki devletler yıkılacak, İbrahim ve Yakup gibi Eski Ahit azizleri dirilecek ve yeryüzünde Tanrı Krallığı tamamen kurulacaktı. Dolayısıyla 1925 yılı, dünyanın sonunun işaretiydi. Bu kehanet, 1920'lerin başlarında kart-postal, büyük duvar kağıtları ve gazete ilanlarıyla herkese duyurulmaya çalışıldı. Bunu destekleyen çok sayıda kitap basıldı. Fakat 1925 yılında kehanetler gerçekleşmeyince, hareketin liderleri önceki sözlerini tamamen unutmuş gibi davrandılar. Rutherford bu defa 1930'u ileri sürdü.⁵⁵ Fakat bu tarih de onun ve akımının beklentilerini karşılamadı. Bunun üzerine hesaplamalarında köklü değişikliğe giderek 1878'in bir anlamının olmadığını, Yahudilerin tanrısal planda bir yerinin bulunmadığını, 1874 yılında Mesih'in görülmeyen gelişinin başlamadığını ifade ederek, azizlerin dirilişinin 1935 yılında Washington'da gerçekleşeceğini savundu. Bu tarihte de bir şey olmayınca, önce 1940 yılında Armageddon'a sadece birkaç ay kaldığını duyurdu, ardından 1941 yılını dünyanın sonu ilan etti. Sonuç yine hüsrandı. Bu arada ölümü üzerine 1942 yılında yerine geçen Nathan Knorr (1905-1977), 1940 yılının beklenen tarih olduğunu yineledi. Mayıs 1940'a girildiğinde dahi, Armageddon'un çok yakın olduğunu söylüyordu. Hareketin öncü liderleri Eylül 1940'ta, "Tanrı Krallığı buradadır, Kral tahta çıkmaktadır, Armageddon hemen önünüzdedir" diyorlardı. Hareket bu kehanete bağlı olarak üyelerine evlilikten ve çocuk yetiştirmekten kaçınmalarını tavsiye eden yönergeler çıkardı. Fakat hazırlıklara rağmen Armageddon gelmedi ve pek çok Armageddon bekleyicisi sırf bu nedenle yaşamı boyunca evlenemedi ve çocuk sahibi olamadı. Knorr 20 yıl daha Armageddon'un yakınlığından bahsetti. Önce 1954'ü, ardından 1966 yılında da 1975 yılını ileri sürdü. Hareket tıpkı 1940'larda olduğu gibi bir defa daha cemaatinden evlenmemelerini, çocuk sahibi olmamalarını, genç yetişkinlerin yaşamlarını Armageddon öncesi kalan birkaç ay içerisinde kendilerini teşkilat işlerine atamalarını ve bu nedenle de gençlerin yüksek eğitimlerini terk etmelerini istiyordu.⁵⁶

Beklenen son 1975 yılında da gelmeyince, hareketin başına geçen yeni liderler yeni yorumlara giriştiler. Yeni tarih 1984 yılı idi.⁵⁷ Ortaya çıkan hüsranın

⁵⁴ Penton, 179; Abanes, 234, 237-338.

⁵⁵ Kyle, 93; Abanes, 234, 237-240; W. E. Van Amburgh, *The Way to Paradise* (Brooklyn: Watch Tower Bible & Tract Society, 1925), 224-225.

⁵⁶ Penton, 179, 182-184; Abanes, 240-242; Eva Shaw, *Eve of Destruction* (Los Angeles: Lowell House, 1995), 72.

⁵⁷ Kyle, 91.

ardından yeni yorumla, dünyanın sonu sürecinin Fransız İhtilali ile değil, 1914 ile başladığı duyuruldu⁵⁸ ve yeni bir tarih olarak 1999 yılı belirlendi.⁵⁹ Bu tarih de bir sonuç vermedi. Aslında çok az sayıda hareket bu kadar başarısız kehanetten sonra ayakta kalabilmişti. Zira onlar sırasıyla 1874, 1878, 1881, 1910, 1914, 1918, 1925, 1941, 1954, 1975 ve 1999 tarihlerini verdiler ve hepsinde de başarısız oldular.

Yehova Şahitleri bu başarısız kehanetlerin ardından yeni değişikliklere gittiler. Artık Kutsal Kitap'taki 144.000 rakamının sembolik olduğunu, içinde yaşadığımız Son Günler'in 1900 yılında başladığı ve İsa'nın 33 yılından beri idaresini manevi biçimde sürdürdüğünü benimsemektedirler.⁶⁰

XX. asırda Yehova Şahitleri bu tarihlerle yoğuşurken, Pierre Lachèze dünyanın sonu için 1900,⁶¹ Pennsylvania'ya bağlı York'da bir mağaza sahibi olan Lee T. Spangler de 1908 yılını verip dünyanın ateşle son bulacağını söylüyordu.⁶² Fakat bu dönemde en önemli kıyamet senaryosu şüphesiz Halley kuyruklu yıldız üzerinden yapılmıştır. Özellikle ABD'li pek çok kâhin, daha 1909 yılının yaz ayında, yaklaşan bu yıldızın 1910 yılında dünyaya çok yaklaşacağını, dünyanın yıldızın kuyruğu içerisinde geçeceğini ve bunun da dünyanın sonunu getireceğini savunmuştur.⁶³ Bu kuyruklu yıldız o dönemde Avrupa'da ve özellikle de Almanya'da öylesine derin bir korku yaratmıştır ki, neticede Almanya'da eski dönem korkularını yeniden canlandırmış ve örneğin bir şiire şu ifadelerle tema olmuştur:

“Sekiz şey daima acıdır:
Gökyüzünde bir kuyruklu yıldız gözüktüğünde:
Aşırı ateş, hastalık, veba ve ölüm,
Sıkıntılı günler, fakirlik ve açlık acısı,
Yüksek sıcaklık, kurak dönemler ve ürün kıtlığı,
Savaş, tecavüz, cinayet, isyan, kıskançlık ve kavga,
Ayaz, soğuk, fırtına ve su baskınları,
Pek çok büyük halkın ayrılışı ve ölümü,
Sert rüzgârlar, bir yerde ard arda depremler,
İdarede sık değişiklikler.”⁶⁴

Halley kehaneti gerçekleşmese de, kehanetçilerde azalma olmamıştır. Wilbur Glen, Eylül 1935 yılında dünyanın sonunun geleceğini ileri sürmüştü,⁶⁵ asrın

⁵⁸ Abanes, 249

⁵⁹ Skinner, 102.

⁶⁰ Penton, 198.

⁶¹ Weber, 136.

⁶² Abanes, 339.

⁶³ Heller, 24; Weber, 196-198.

⁶⁴ F.S. Archenhold, *Kometen: Weltuntergangsprophetieungen und der Halleysche Komet* (Berlin: Treptow, 1910), 46'dan naklen Heller, 24.

diğer kehanetçisi Gus McKey de, dünyanın 1931 ile 1938 yılları arasında son bulacağını ifade etmiştir.⁶⁶

Aslında son dönemdeki kıyamet kehanetçilerinin çoğunun ABD’de ortaya çıkmasına şaşmamak gerekir. Zira bu ülkede önemli bir güce sahip olan Protestan grupların benimsedikleri dispensational eskatoloji*, eskatolojik planda Yahudilere de ilahi vaadin tamamlanmasında bir rol vermiş ve bu şekilde önemli bir Yahudi-Hıristiyan birlikteliği oluşturmuştur. Dispensationalistler uzun zamandır dünyanın sonunun yakınlığını vurgulamakla birlikte, 1848 yılında İsrail Devleti’nin kuruluşunu söylemlerine bir kanıt olarak görmüşlerdir. Yine II. Dünya Savaşı sonunda nükleer silahların keşfi ve kullanılması da, daha geniş bir topluluk tarafından apokaliptik bir olay olarak algılanmış, İsrail’in 1967 yılında Kudüs’ü işgali ise son öncesi en önemli işaret olarak değerlendirilmiştir.⁶⁷

Herbert W. Armstrong da 1930’ların başındaki ekonomik bunalımın ve savaş korkusunun 1936 yılına kadar devam edeceğini, ardından insanların güneş ve ayın kararmasına şahit olacaklarını ve bunu dünyanın sonu izleyeceğini belirtmiştir. Fakat kehanetinin gerçekleşmemesi üzerine sırasıyla 1943, 1970 ve son olarak da 1975 tarihini vermiştir.⁶⁸ Fakat beklenen olmadı.

Israrlı bir kıyamet kehaneti de fundamentalist kâhin Charles Taylor’dan gelmiştir. O özellikle kıyamet öncesi olaylardan Semaya Yükseliş üzerinde durmuş ve bunun için ilk olarak 1975’i, bu tarihte bir şey olmayınca da sırasıyla 1976, 1980, 1981, 1982, 1983, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1992 ve 1994 tarihlerini ortaya atmıştır.⁶⁹ Onun gibi bir başka Hıristiyan fundamentalisti olan William Branham ise Semaya Yükseliş’in 1977 sonrasına kalmayacağını, bunun öncesinde yaşanacak bir depremle Los Angeles’in deniz altında kalacağını ileri sürüyordu.⁷⁰

Dünyanın eskatolojik, apokaliptik sonuna ilişkin günümüzde en çok söz söyleyenlerinden biri Hal Lindsey’dir. O, ABD’de uzun süre best seller olan romanı *The Late Great Planet Earth (Son Büyük Gezegen Dünya)*’in ilk baskısında, kıyamet öncesi Semaya Yükseliş ve Büyük Felaket olaylarının 31 Aralık 1981’den önce gerçekleşeceğini savunmuştur. Daha sonra 25 Eylül 1997’de sunduğu TV programında Rusya’nın 18 ay içerisinde İsrail’i istila edeceğini duyurmuştur. Pek çok fundamentalist, Kutsal Kitab’ın haber verdiği üzere Rusya’nın İsrail’i istilasının

→

⁶⁵ Abanes, 287.

⁶⁶ Gus McKey, *Time Cycles in the Bible* (Los Angeles: Los Angeles Free Tract Society, ty.), 54.

* Evangeliklerin çoğunun benimsediği bu anlayışa göre dünyanın ömrü ayrı yedi çağa ayrılmıştır ve bizler şu anda kıyamet öncesi son çağda yaşamaktayız.

⁶⁷ O’Leary, 209.

⁶⁸ Shaw, 99.

⁶⁹ Abanes, 340.

⁷⁰ Edward T. Babinski, *Leaving The Fold* (Amherst: Prometheus Books, 1995), 277.

da Armageddon'a yol açacağına inanır. Bu bağlamda Lindsey dünyanın sonu için 25 Mart 1999 tarihini öngörmüştür.⁷¹

Miller hareketinin (Adventizm) başarısız kehanetlerine rağmen, onun bir uzantısı olarak ortaya çıkan Yedinci Gün Advendistleri de dünyanın 1999 yılında yok olacağını savunmuşlardır.⁷²

Tıpkı Birinci milenyuma yaklaşırken ve birinci milenyumun çıkışı sırasında ileri sürülen yoğun kıyamet kehanetleri gibi, ikinci milenyumun başında ve dönüşünde de yoğun kıyamet kehanetleri ileri sürülmüştür. Dünyanın 2000 yılında son bulacağını ileri sürenlerin listesini yapmak imkansız gibidir. Bir Hıristiyan kâhini olan Grant Jeffrey, 9 Ekim 2000 yılını İsa'nın krallığını başlatması ile son günlerin bitim noktası olarak ilan ederken,⁷³ Petrus Olivi de daha 1297 yılında iken dünyanın sonunun 2000 yılında gerçekleşeceğini ileri sürmüştü.⁷⁴ XIX. Asırda Teosofi hareketinin kurucusu Helena Petrova Blavatsky de 2000 yılında dünyanın sona ereceğini savunanlardandı.⁷⁵

Son günlere ilişkin kehanette bulunan önemli bir şahsiyet de Richard Kieninger'dir. Kieninger daha 1963 yılında Kasım 1999'u dünyanın sonu ilan etmiş ve Tanrı Krallığı'nı kurmak için çalışmalara başlamıştır. Öncelikle *Stelle Grubu* adıyla bir teşkilat oluşturmuştur. İddiasına göre çocukken eski "gerçekler" kendisine öğretilmişti. Kurduğu teşkilatın çalışmaları bu "gerçeklere" dayanıyordu. Ona göre kendisine insanlık, insanlığın gerçek tarihi, apokaliptik kehanetler ve kendisinin gelecekteki dünya olayları içerisindeki rolü konusunda çok şey söylenmişti. Söylediği önemli hususlardan biri, kendisinin daha önce yaklaşık 3000 defa yeryüzünde yaşadığı, 10.500 yıl önce Okyanusya batmadan önce gelişmiş Atlantis medeniyetinde çoğu defa bir mühendis ya da bir imalatçı olarak dünyaya geldiği idi.⁷⁶

Kieninger hala Krallığı kurmaya çalışsa da, o bunu *Stella Grubu*'ndan ayrı bir şekilde yapmaktadır. Bunun nedeni, adının grup seksine karışmasından ötürü teşkilattan kovulması ve teşkilat binalarına bir yıl boyunca girmesinin yasaklanmasıdır. O bunun üzerine Dallas'da *The Builders of the Nation (Millet İnşacıları)* adlı yeni grubunu kurmuştur. Kieninger, 2000 yılının ortasında yaşanacak gel-git olayları, Armageddon ve kıyamet felaketleri ile dünya nüfusunun ancak yüzde onundan daha azı 2001 yılını görecektir demiştir. Öngörüsüne göre bugüne kadar yaşanmamış büyüklükte depremler olacaktı. Dünyadaki bütün volkanlar faaliyete geçecek ve bunlara yenileri eklenecekti. Gökler öylesine tozla ve boğucu du-

⁷¹ Abanes, 286, 340.

⁷² Skinner, 105.

⁷³ Abanes, 341

⁷⁴ Weber, 54.

⁷⁵ Shaw, 83.

⁷⁶ Dona Kossy, *Kooks: Guide to the Outer Limits of Human Belief* (Portland: Feral House, 1994), 133.

manla dolacaktı ki, güneş aylarca direk görünmeyecekti. Taşan sular önüne kattığı her şeyi sürüp götürecekti. Deniz ve kara hayvanları, bitkiler, çamur ve kum, birbirine karışmış pislik içerisinde parça parça olacaktı. Her tarafı saran pis çürük kokusu, hayatta kalabilen pek çok ümitsiz insanı deliye döndürecekti. Bundan sağlam kurtulan insanlar dünyayı yeniden inşa ederek Ekim 2001’de Tanrı Krallığı’nı kuracaklardı. Vahiy Kitabı’nda yer alan Armageddon Savaşı önceden başlamıştı ve Kasım 1999’da zirveye ulaşacaktı. Nihayet 2000 yılında yaşanacak nihai felaket ile dünya nüfusunun sadece onda biri canlı kalacaktı.⁷⁷

2000 yılının dünyanın sonu olarak görüldüğü yerlerden biri de Latin Amerika’dır. Burada Amazon Haç Kardeşliği üyelerine göre zamanın sonu, “Kardeşler’in bütün dünyaya yayıldığı 2000’li yıllardı. Yine Peru ormanlarında yapılan antropolojik bir araştırma, 1970’lerde burada ortaya çıkan yaygın kanının, “yorgun dünyanın 2000 yılında sona ereceği” inancıydı.⁷⁸

Altı Gün Teorisi’nin önemli savunucularından Jack Van Impe’nin dünya sonuna ilişkin ilk tarihi Eylül 1999 olsa da,⁷⁹ bu gerçekleşmeyince pek çok videobandı, tv programı, yayınları ve e-posta yoluyla sürekli olarak yaratılıştan itibaren 6000 yılın 2000’li yıllarda tamamlanacağını ve İsa’nın 7. günü başlatmak için geleceği fikrini yerleştirmeye çalışmıştır. Impe 1996 yılında, İsa’nın dönüşünün muhtemelen 2012 yılında gerçekleşeceğini ileri sürmüştür. 2 Temmuz 1997 tarihinde *Jack Van Impe Presents* adlı televizyon programı sırasında eşi Rexella, ikinci asır kilise lideri Irenaeus’un “Adem yaratıldıktan 6000 yıl sonra Rabb tekrar dönecektir” sözünü nakletmiştir. Bunun üzerine eşi Jack: “Yani 2001 ile 2012’ye kadar bir yerde, ona kulak verin” demiştir. Jack 1990’lı yılların ortasında 2000-2007 arasında Rabb’in döneceğini, bir başka defasında da Mesih’in gelmesinin yakın olduğunu ve bunun 2001 yılından hemen sonra 2003 yılına kadar gerçekleşeceğini ifade etmiştir.⁸⁰

Öte yandan Cizvit düşünür Petavius (1583-1652), 6000 yılın tamamlanması ve dolayısıyla dünyanın sonu için 2017’yi verirken, 11. asır tarihçisi Orderic Vitalis de 2048’i ileri sürmüştür.⁸¹

HİRİSTİYAN KEHANETÇİLİĞİNİN ÇIKMAZLARI

Hıristiyanlık içerisinde ortaya çıkan bunca kıyamet senaryolarına ve tarihlemelere rağmen, küçük bir inceleme bile bu tarih belirlemenin taşıdığı problemleri gösterecektir.

Arkeolojik Sıkıntılar

⁷⁷ Bkz. Abanes, 67-69.

⁷⁸ Frank Graziano, *The Millennial New World* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1999), 19-20.

⁷⁹ Shaw, 131.

⁸⁰ Abanes, 282, 341.

⁸¹ Abanes, 285.

Altı Gün Teorisini ortaya atan Ussher'in ve onun gibi düşünenerin kullandıkları kronoloji ile dünyanın ömrünü tahmin etmek mümkün olmadı. Kaldı ki, Ussher kronolojisi ilk insanın yaratılışını MÖ 4.004 yılına dayandırmakla daha baştan hatalar içermektedir. Bugün arkeolojik kazı verilerine baktığımızda, insanlık tarihinin çok daha eski olduğunu görmekteyiz. Örneğin Irak'ta Qalat Jarmo harabesinin tarihi MÖ 7.000, ülkemizde Çatalhöyük'ün tarihçesi MÖ 6.700-5.650 ve Mezopotamya'daki Hassuna ile Tall Al-'Ubayd kazıları da MÖ 5.750-3.500 yıllarını göstermektedir.⁸²

Zamansal Ölçüme İlişkin Sıkıntılar

Konu kehanet olunca, doğal olarak olaylardan çok tarihler konuşmaktadır. Fakat tarihlerin de bizzat kendilerinin bir takım problemler taşıdıklarını görmekteyiz. Tarihlere, ya da daha doğru bir ifade ile tarihlemeye ilişkin temel yanlışları şu şekilde ifade edebiliriz:

İlk olarak milenyumun başlangıcına ilişkin sıkıntıdan söz edebiliriz. Genel kabul, içinde yaşadığımız milenyumun –üçüncü milenyumun- 1 Ocak 2000'de başladığıdır. Oysa milenyum gerçekte 1 Ocak 2001'de başlar. Bunun nedeni, kullandığımız takvimin "0" değil de "1" yılından başlamış olmasıdır. MÖ.'den MS.'ya geçişte "0" yılı atılmıştır. Bu kırılmayı şecere üzerinde şöyle gösterebiliriz: ... MÖ3→ MÖ2→ MÖ1 - MS1→ MS2→ MS3... Böyle olunca, gerçekte her yeni asır 100, 200, 1600, 1900 gibi çift sıfır "00" yılı ile değil de 101, 201, 1601, 1901 gibi "01" ile başlar; çift sıfır "00" yılı ile de biter. Yani asırlar "01" ile başlayıp "00" ile son bulur.

İkinci eleştiri noktası ise dünyaya ait bin yılın Tanrı katında bir gün olması konusundadır. Her ne kadar Mezmurlar 90:5 şeklinde ifadenin yer aldığı ileri sürülse de, bu Kutsal metinde sadece iki yerde yer aldığı ve ifadeler net olmadığı için eleştiriye uğramıştır. Ayrıca bu iki pasaja ilk bakıldığında, bu ifadelerden Tanrı'nın zaman anlayışı ile insanların zaman anlayışlarının farklı olduğunun anlatılmak istendiği anlaşılmaktadır.

Üçüncü olarak, Ussher kronolojisi bugün kullandığımız takvime dayanmamaktadır. Bugün bizler, Papa XIII. Gregory'in herkesin yeni yılı farklı zamanlarda kullanması üzerine 1582 yılında kullanıma sunduğu Gregoryen takvimini kullanmaktayız. Avrupalılar daha önce on gün daha kısa olan ve 10 aydan oluşan Romalıların Jül Sezar (Julius Caesar) takvimini kullanıyorlardı. Ussher'in hesaplaması da bu takvime dayanıyordu. Dolayısıyla onun kronolojisini şimdiki takvime uyarlırsak, 6.000 yıl 1 Kasım 1996'da tamamlanmaktadır.⁸³ Netice itibarıyla sonradan ortaya çıkan ve öncekinden tamamen farklılık gösteren bir takvimden hareketle tarih belirlemek saçmalaktır.

⁸² B. J. Oropeza, *99 Reasons Why No One Knows When Christ Will Return* (Downers Grove: Intervarsity Press, 1994), 67.

⁸³ Abanes, 284, 336.

Günümüzün takvimiyle bir sonuca varmada karşımıza çıkan dördüncü problem, zaman belirlemede İsa'nın doğum yılının esas alınmasından kaynaklanmaktadır. Gerçekte 1 Ocak 2001 yılı yeni milenyum olamaz. Çünkü İsa 1 Ocak 1'de değil, MÖ 6-4, ama muhtemelen 4 yılına yakın bir zaman aralığında doğdu. Onun tam doğum yılı bilinmemektedir. Bu da şu anlama gelmektedir: Gerçekte üçüncü milenyum 1 Ocak 2001'de değil, 1996'da bir yerlerde başlamaktadır.⁸⁴

SONUÇ

Kutsal Kitap, şimdiki dünyanın ne zaman sona ereceği konusunda doğrudan bir ifade kullanmamaktadır. Ancak, son öncesinde yaşanacak en önemli olay olarak zikredilen İsa'nın dönüşü ile ilgili bazı imalarda bulunmaktadır: Savaşların olması, sahte Mesihlerin çıkması, yer yer kıtlıkların görülmesi, depremlerin olması (Matta 24:4-12), güneş ve ayın kararması, yıldızların düşmesi (Matta 24: 29) gibi. Buna karşın pek çok Kutsal Kitap pasajı da açık biçimde İsa'nın ansızın bir hırsız gibi geleceğinden, onun ne zaman geleceğini Baba Tanrı dışında melekler de dahil kimsenin bilmeyeceğinden bahseder (Matta 24:36; Markos 13:32-37; Resullerin İşleri 1:7; Selanikilere Birinci Mektup 5:1-2 ve Vahiy 3:3). Dolayısıyla İsa'nın ne zaman döneceği konusunda da bir söz söylemek hem eldeki veriler ve hem de teolojik açıdan doğru değilken, hakkında hiçbir ifadenin yer almadığı mevcut dünyanın sonu konusunda fikir beyan etmek, hele hele tahminde bulunup tarih vermek hiç mümkün değildir. Ayrıca böyle bir tutum Kutsal Kitab'ın özüne aykırıdır. Kehanette bulunan kim olursa olsun, durum değişmeyecektir. Dolayısıyla böyle bir uğraş, tarihteki örneklerde görüldüğü üzere nafil denemelerden, merak içerisindeki insanları kandırıp onları boş yere korkulara ve ümitsizliklere sevk etmeden, ya da onları maddi veya manevi anlamda sömürden öteye gitmeyecektir.

Bugün ulaştığı teknolojik düzeyi ve gelişmiş sosyo-ekonomik yapısı ile dünyanın liderliğine soyunan, dünyaya yeni bir şekil vermeye çalışan ABD'nin muhafazakâr - evanjelikle ağırlıklı toplumsal yapısı ile her geçen gün dindarlaşması, ama bu dindarlığın Kutsal Kitab'a aykırı biçimde ülkede kıyamet tellallığını arttırması ilginçtir. Örneğin Edgar Whisenant'ın apokaliptik sonun yakınlığı konusundaki *On Borrowed Time* adlı eserinin milyonlarca kişiye ulaşması, yine Hal Lindsey'in 'dünya paldır küldür Armageddon'a doğru gitmektedir' şeklinde özetlenebilecek *The Late Great Planet Earth*'inin ülkede on yılı aşkın süre 'best-seller' olarak 20 milyondan fazla satması, salt teolojik izahı zor bir durumdur. Zira bu tür eserlere bu kadar insanın itibar etmesi, onların bu konudaki inanç ve tutumlarını belli ölçüde ortaya koymaktadır.

Hıristiyanlık açısından durum bu iken, bizzat Hıristiyanlığın iç dinamikleri ile uyuşmayan bir gayret sonucunda ulaşılan verileri diğer din mensuplarının dikkate alması ise çok daha dikkat çekici ve tuhaf bir durumdur. Hele hele Müs-

⁸⁴ Abanes, 335.

lümanların, 'o gün'ün vaktinin insanlar tarafından bilinemeyeceği, onun bilgisinin Allah katında olduğu yönündeki kesin Kur'an ayetleri mevcut iken, bu konuda hiçbir fikir beyan etmeye, ithal tarihler aramaya, sunulan tarihlere itibar etmeye hakları yoktur.

Tarih boyunca pek çok din ve dinsel gelenekte eskatolojik sona ilişkin tarihler verilmiş olmasına karşın bugüne kadar bunların hiç biri gerçekleşmemiştir. Verilen tarihlerin tamamı somut ve güvenilir dayanaktan yoksun olmuş, insanlar boşu boşuna korkulara maruz bırakılmıştır. Son'un bilgisine ulaşmak otantik dinsel veriler açısından mümkün gözükmemektedir. Fakat insanlar bugün XXI. asırda hala kehanetlere itibar ediyor ve onları dikkate alıyorsa, ya da arkaik dönemin korkularından kurtulmak yerine bu korkuları yaşıyor ve basit doğa olaylarını dahi sonun işaretleri olarak görüyorsa, bu durum gelişim sürecindeki insanlık adına gerileyici ve kötümser bir bakış açıdır. Modern insanın artık korkularını yenmesinin, kehanet araştırmacılarının da başka şeylerle uğraşmasının vakti gelmiştir.

KAYNAKÇA

- B. J. Oropeza, *99 Reasons Why No One Knows When Christ Will Return* (Downers Grove: Intervarsity Press, 1994).
- Benjamin Arnold, "Eschatological Imagination and the Program of Roman Imperial and Ecclesiastical Renewal at the End of the Tenth Century", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter (New York: Oxford University Press, 2003).
- Bradley E. Schaefer, "The Astronomical Situation around the Year 1000", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter (New York: Oxford University Press, 2003).
- Bryan Wilson, *Religious Sects: A Sociological Study* (New York: McGraw-Hill, 1970).
- Daniel Cohen, *Waiting for the Apocalypse* (Buffalo: Prometheus Books, 1983).
- Daniel Verhelst, "Adso of Montier-en-Der and the Fear of the Year 1000", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter (New York: Oxford University Press, 2003).
- David C. Van Meter, "Apocalyptic Moments and the Eschatological Rhetoric of Reform in the Early Eleventh Century: The Case of the Visionary of St. Vast", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter (New York: Oxford University Press, 2003).
- David C. Van Meter, "Eschatological Expectations and Social Change around the Year 1000", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter (New York: Oxford University Press, 2003).
- Dona Kossy, *Kooks: Guide to the Outer Limits of Human Belief* (Portland: Feral House, 1994).
- Edward T. Babiniski, *Leaving The Fold* (Amherst: Prometheus Books, 1995).
- Eugen Weber, *Apocalypses* (Cambridge: Harvard University Press, 1999).
- Eva Shaw, *Eve of Destruction* (Los Angeles: Lowell House, 1995).
- F. David Farnell, "The Montanist Crisis: A Key to Refuting Third-Wave Concepts of NT Prophecy", *The Master's Seminary Journal*, 14/2, Fall 2003.
- F. F. Bruce, *The Spreading Flame* (Grand Rapids: Eerdmans Publishing, 1985).
- F.S. Archenhold, *Kometen: Weltuntergangsprophezeiungen und der Halleysche Komet* (Berlin: Treptow, 1910).

- Frank Graziano, *The Millennial New World* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1999).
- Gordon Lindsay, *The World: 2000 A.D.* (Dallas: Christ for the Nations, 1968).
- Gus McKey, *Time Cycles in the Bible* (Los Angeles: Los Angeles Free Tract Society, ty.).
- Guy Lobjichon, "Stalking the Signs: The Apocalyptic Commentaries", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter (New York: Oxford University Press, 2003).
- Hillel Schwartz, *Century's End: An Orientation Manual Toward The Year 2000* (New York, Doubleday, 1996).
- James Horvath, *He's Coming Soon* (Lake Mary: Creation House, 1995).
- James Randi, *The Mask of Nostradamus* (New York: Prometheus Books, 1993).
- Johannes Fried, "Awaiting the End or Time Around the Turn of the Year 1000", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter (New York: Oxford University Press, 2003).
- John Thomas Nichol, "Shakers", *Encyclopedia Americana* (New York: Encyclopedia Americana Corporation, 1975), c.24.
- M. J. Penton, "The Eschatology of Jehovah's Witnesses: A Short, Critical Analysis", *The Coming Kingdom: Essays American Millennialism & Eschatology*, ed. M. Darrol Bryant & Donald W. Dayton (New York: New Era Books, 1983).
- Pseudo-William Godellus, *RHF 10:262'den naklen David C. Van Meter*, "Eschatological Expectations and Social Change around the Year 1000", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter, Oxford University Press, New York, 2003.
- Reinhold Heller, "Kandisky and Traditions Apocalyptic", *Art Journal*, vol. 43, no:1, (Spring, 1983).
- Richard Abanes, *End Times Visions: The Road to Armageddon?* (New York: Four Walls Eight Windows, 1998).
- Richard Kyle, *The Last Days Are Here Again* (Grand Rapids: Baker Books, 1998).
- Richard Landes, "The Fear of an Apocalyptic Year 1000: Augustinian Hystorgraphy, Medieval and Modern", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter (New York: Oxford University Press, 2003).
- Robert G. Clous, "The Danger of Mistaken Hopes", *A Guide to Biblical Prophecy*, ed. Carl E. Armerding and W. Ward Gasque (Peabody: Hendrickson, 1989).
- Stephen D. O'Leary, *Arguing the Apocalypse: A Theory of Millennial Rhetoric* (New York: Oxford University Press, 1998).
- Stephen Jay Gould, *Questioning the Millennium* (New York: Harmony Books, 1997).
- Stephen Skinner, *Millennium Prophecies* (Stamford: Longmeadow Press, 1994).
- Steven R. Cartwright, "Thietland's Commentary on Second Thessalonians: Digressions on the Antichrist and the End of the Millennium", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter, Oxford University Press, New York, 2003.
- Tom McIver, *The End of The World: An Annotated Bibliography* (Jefferson: McFarlane & Co., 1999).
- Umberto Eco, "Waiting for? The Millennium", *The Apocalyptic Year 1000 Religious Expectation and Social Change, 950-1050*, ed. Richard Landes, Andrew Gog, David C. Van Meter, Oxford University Press, New York, 2003.
- W. E. Van Amburgh, *The Way to Paradise* (Brooklyn: Watch Tower Bible & Tract Society, 1925).

